EPITAFUL CĂLĂRAȘULUI ULPIUS EPTATRALIS

Una din piesele epigrafice și sculpturale romane mult controversate și „emendate“ fiind redescoperită în cîteva rînduri în curs de un veac este epitaful fragmentar al unui militar traco-roman al cărui nume și situaţie în armata Pannoniei în sec. II apar semnificative pentru sistemul recrutării romane, pentru onomatologia antică, integrarea tracilor în romanitatea imperiului, dar și pentru metodele de exegeză filologic-epigrafică și arheologic-artistică adoptate de unii eruditi în epoca modernă.

Lespedea funerară din piatră calcaroasă, avînd în registrul de sus un relief (călăreţ spre dreapta, fragmentar, în majoritate deteriorat) și text rupt la marginea de jos, literele puţin corodate, provine din Arrabona (pe malul Dunării în Pannonia Superior; Győr, Raab, în nord-vestul Ungariei; piesa arheologic-epigrafică se păstrează în Muzeul „Xantus J.“ din același oraș); a fost văzută și publicată mai întîi de Th. Mommsen, în CIL, III, 4378 astfel:

„Raab in hortis

VLI/N//TATRALIS
EQ·AL·I·CONTAR·
STIP·XV·N·XXXX
DOMO·BESSVS
H·S·EST·VLP·
AVIVCCNTVS sic
HERES FACCVR
— — — — — — —

Descripsi. 1 fortasse VLP·MVCATRALIS Huebner; 6 fortasse AVIVCCANTVS“. Marele epigrafist și istoric al Romei antice nu putea fi (cu un veac în urmă) deplin orientat în toate mărunţișurile onomatologiei trace (care de fapt nici nu era încă formată ca știinţă în acea vreme); încît emendările propuse de Huebner și Mommsen pentru cele două nume trace (cognomina) în sistemul roman nu erau valabile; dar cu trecerea anilor, ele au fost îndreptate în forme corecte, autentice. Astfel, în al doilea antroponim „mutilat“ în copiile epigrafiștilor Pannoniei au recunoscut încă în a. 1892 A. Dumont—Th. Homolle[1] și în 1894 „Nes-

[1] A. Dumont, *Mélanges d'archéologie et d'épigraphie,* réunis par Th. Homolle, Paris, 1892, p. 478, nr. 33: *M. Ulp(ius) [Muc]atralis, eq(ues) al(ae) I Contar(iorum) domo Bessus, Ulp(ius) Au[l]uc[e]ntus,* CIL, III, 4378.

https://biblioteca-digitala.ro

torul tracologiei" W. Tomaschek[2] pe tracul AVLVCENTVS, *Aulucentus* (acceptat şi de alţii, ca G. Seure în 1908 etc.), iar peste cîţiva ani, la 1916, inscripţia a fost integral restabilită corect de către G. G. Mateescu[3], în primul său articol de „Cercetări despre Traci", publicat în *Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice* (Bucureşti), IX, fasc. 33, p. 35, nr 5; eruditul român a dovedit că vedea foarte bine lucrurile chiar şi fără să fi văzut piesa epigrafică arrabonensă ori vreo fotografie: „lectura rîndului 1 cred că este greşită; întrucît avem clar TATRALIS, nu poate fi *Mucatralis*, ci *[Ep]tatralis* nume cunoscut în inscripţiile referitoare la traci sub forma ΕΠΤΑΤΡΑΛΙϹ, ΕΠΤΗΤΡΑΛΙϹ. Rîndul 6 trebuie citit AVLVCENTVS, cum a observat Tomaschek şi [de fapt: după] Homolle, iar după ei Seure (*Revue Archéologique*, 1908, II, p. 44, n. 44). Transcrierea este deci următoarea: *Ulp(ius) [Ep]tatralis, eq(ues) al(ae) I Contar(iorum), stip(endiorum) XV, an(norum) XXXX, domo Bessus, h(ic) s(itus) est. Ulp(ius) Auluc[e]ntus heres fac(iendum) cur(avit)*". Întregirile pe cale inductivă (justificate şi necesare, verificate ulterior pe deplin) propuse de Mateescu erau totuşi — în sens absolut — inutile ca un fel de „avans" teoretic asupra imaginii foarte clare, absolut evidente rezultînd din fotografia pietrei scrise (v. infra, *fig. 1*), al cărei text a fost redat greşit de mulţi din cei care au reprodus şi utilizat ori chiar au văzut cu ochii epigrafa arrabonensă: numele celor doi traco-besso-romani „Ulpius" apar absolut clare şi aproape întregi (cu cîteva nesemnificative deteriorări de litere): EPTATRALIS şi AVLVCENTVS.

Textul epitafului era deci restabilit cu şase decenii în urmă corect, în forme definitive, în ce priveşte antroponimele ce n-au fost totuşi înţelese corect de toată lumea în ultima vreme. Adevărat că emendarea numelui *[Ep]tatralis* n-a rămas chiar îngropată în „Buletinul" bucureştean (care nu era o publicaţie de epigrafie sau de „tracologie"): ingeniosul ei autor a citat-o în lucrarea sa monografică asupra tracilor la Roma, *Ephemeris Dacoromana*, I, 1923, p. 187; ca atare ea a fost utilizată de D. Detschew, în 1957, intrînd într-un circuit internaţional mai larg. Dar cel care, primul (se pare) după Mommsen, a „revăzut" şi reconsiderat monumentul funerar arrabonens la Győr (ignorînd *Buletinul*, 1916, ca şi EDR, I, 1923), în repertoriul monografic despre monumentele funerare din Noricum şi Pannonia[4], copiază vechea „lectură" eronată „Ulp(ius) [. . . n . . .]tatralis" şi „Aviucc(a)ntus" cu datarea piesei „la sfîrşitul sec. I e.n." ce este total nejustificată şi neverosimilă,

[2] Wilhelm Tomaschek, *Die alten Thraker*, II/2, p. 4 (în *Sitzungsberichte Akad.* Wien, CXXXI, 1): Ulp. Aulucentus, heres Ulp. Mucatralis d. Bessi. — Wilhelm Tomaschek, lingvist şi istoric vienez (de obîrşie cehă; 1841—1901), a fost un eminent cunoscător al antichităţilor Peninsulei Balcanice şi Europei răsăritene; despre activitatea lui în „tracologie": I. I. Russu, *Limba traco-dacilor*, ed. II, Bucureşti, 1967, p. 54—56.

[3] Eminent epigrafist şi istoric român, elev al lui Vasile Pârvan, George G. Mateescu (1892—1929) a fost profesor la Cluj şi conferenţiar de antichităţi greco-romane la universitate, director al Şcolii Române din Roma (1927—1929); despre activitatea lui în „tracologie": *Limba traco-dacilor*, p. 60—62 (*Die Sprache der Thrako-Daker*, Bucureşti, 1969, p. 73—74).

[4] Arnold Schober, *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien* (Sonderschriften des österreichisch. arch. Instituts in Wien, X), Wien, 1923, p. 47, nr. 101 „CIL, III 4378, Museum Raab, Ende des I. Jh."

https://biblioteca-digitala.ro

sugerată poate eminentului arheolog vienez de faptul că (nevăzîndu-se destul de limpede care să fie criteriile pur arheologice, sau zise „stilistice", de „artă provincială romană") cei doi ostaşi traco-romani poartă numele gentiliciu (de familie) şi cetăţenia după împăratul Ulpius Traianus (98—117). Dar singur atare criteriu antroponimic (gentiliciul *Ulpius*) nu poate să justifice ipoteza gratuită că prima grijă a lui „Optimus Princeps" va fi fost (chiar în primii doi ani ai domniei sale, ultimii ani ai sec. I e.n.) aceea de a acorda numele său gentiliciu celor doi juni „Bessi"[5] (Ulpius) *Eptatralis* şi *Aulucentus,* — care astfel nou „botezaţi" de împăratul roman eponim al lor să plece imediat spre Pannonia Superior la armată în *ala I Ulpia Contariorum* (organizată de acelaşi împărat)[6] la Arrabona, unde *Ulpius Eptatralis* să-şi sfîrşească viaţa şi cariera militară după un serviciu activ de 15 ani; căci numai astfel epitaful lui ar fi putut să fie plasat de unii arheologi moderni „Ende des I. Jh.". Toată această „argumentare" artificioasă, aleatorie nu poate susţine „datarea" lui Schober care ignorà sfidător textul epigrafic al reliefului (text care este decisiv în toate privinţele), arătînd doar felul improvizat şi superficial cum erau ajustate „criteriile" zise stilistice în studiul produselor de artă plastică provincială după nişte false premise privind antroponimia provincialilor, şi fără a se avea în vedere şi a respecta toate elementele documentare: arheologice, epigrafice, onomatologice etc. Este clar însă că (chiar numai după gentiliciul *Ulpius*) epitaful şi prezenţa celor doi militari traco-romani în Pannonia nu pot fi puse decît cel mai de timpuriu în al doilea deceniu al veacului II, spre sfîrşitul domniei lui Ulpius Traianus, sau chiar după moartea acestuia; dar pentru unii cercetători, piesa arrabonensă CIL, III 4378 ar fi chiar dela mijlocul secolului al II-lea[7].

Dupăce în a. 1940 reproducea vechea lectură eronată din CIL, III 4378 („Mucatralis")[8], peste alţi patru ani (umblînd prin Győr? sau bine informat de vreun epigrafist competent), A. Alföldi descoperă formele corecte ale antroponimelor traco-bessice, astfel (*Zu den Schicksalen Siebenbürgens im Altertum,* Budapest, 1944, p. 39, nr. 1) „Ulp(ius) Aulucentus. Erbe des Reitersoldaten nr 24 der als *domo Bessus* bezeichnet wird. CIL, III 4378, nach meiner berichtigten Lesung"; (p. 40, nr 24) „Ulp. Eptatralis, eq(ues) al(ae) I. contar(iorum), domo Bessus, — CIL,

---

[5] „Bessus" era utilizat adesea în epoca imperială în loc de (echivalentul) „Thrax"; cf. *SCIV*, VI, 1955, p. 78. Numele (Bessi—Bisseni) apare în istoriografie şi la cronicarii medievali (G. Cankova—Petkova, *La survivance du nom des Besses au Moyen-Âge,* în *Balkansko Ezikoznania — Linguistique Balkanique,* VI, 1962, p. 93—96), fiind un termen literar-savant, anacronism cărturăresc (cf. *Sprache Thrako-Dak.*, p. 193).

[6] W. Wagner, *Die Dislokation der römischen Auxiliarformationen in den Provinzen Noricum, Pannonien, Moesien und Dakien von Augustus bis Gallienus,* Berlin, 1938, p. 30—33.

[7] Wagner, *op. cit.*, p. 32 „die Inschrift III 4378 aus der Mitte des 2 Jhds. ist das späteste in den Donaulandschaften gefundene epigraphische Denkmal überhaupt, welches die Grabformel h.s.e aufweist (Schober, a.a.O., 11, Anm. 7)".

[8] A. Alföldi, *Századok* (Budapest), LXXIV 1940, p. 150 „Ul[p. Muc]atralis, domo Bessus, eq. al. I. contar(iorum) — CIL, III 4378"; *Daci e Romani in Transilvania,* Budapest, 1940, p. 28, nr. 19 „Ulp. Mucatralis, domo Bessus, eq. alae I. contariorum — CIL, III 4378".

https://biblioteca-digitala.ro

III 4378, in meiner berichtigten Lesung". S-ar putea ca eminentul erudit budapestan (azi prin America de nord) să fi descoperit singur și direct — nu era un lucru prea mare — lecturile corecte; dar acestea nu erau deloc o „noutate" nici acum trei decenii, fiind de multă vreme puse în circuitul bibliografic internațional, — iar „meine berichtigte Lesung" din a. 1944 aduce prea mult cu... descoperirea Americii după Cristofor Columb. De altă parte și datarea (lansată de A. Schober în 1923) epitafului din Arrabona a fost preluată astfel de alți autori pînă în ultimele decenii[9], posibil și de alții pe care nu-i cunoaștem și care nu s-au ostenit să citească mai cu atenție textul epigrafic, neacordînd firește cuvenita semnificație cronologică și social-istorică numelui gentiliciu împărătesc *Ulpius*, purtat desigur cu justificată mîndrie romană de cei doi provinciali călărași traco-bessi. Forma corectă a numelui tracic al primului dintre aceștia a fost preluată dela Mateescu de D. Detschew în monumentalul său „Thesaurus" al limbii tracilor, *Die thrakischen Sprachreste* (Wien, 1957), p. 168 „CIL, 3 4378 und EDR, 1, 1923, 187, Anm. 3 aus Győr: [Ep]tatralis eq. al. I Contar." (dar în alte locuri, prin inadvertență și încurcarea „fișelor", apare și eronat, p. 319 „CIL, 3, 4378 aus Arrabona: Ulp. Mucatralis — domo Bessus", p. 37 „CIL, 3, 4378 (= RA, 1908, 2, 44) aus Raab: Ulp. Mucatralis ——— domo Bessus ——— Ulp. Au[l]uc[e]ntus".

În penultima „reeditare" a stelei funerare a lui Ulpius Eptatralis din Arrabona, un util și interesant repertoriu al monumentelor plastice de piatră din teritoriul acestui mare centru provincial romano-pannonic, textul funerar al ostașului traco-roman apare iarăși (din păcate) cu unele deformări și elemente eronate, adăugînd însă o bună fotografie a piesei și informația că aceasta se aflà anterior într-o colecție arheologică particulară în orașul Győr, ca și cîteva indicații bibliografice în plus[10]: Gabler Dénes, *Arrabona és környékének kőplasztikai emlékei*, în revista ARRABONA, 1968, p. 62—63, nr 10 cu lectura surprinzătoare în trei locuri: „VLP(ius) EPTATRALIS / EQ(ues) AL(ae) I CONTAR(iorum) / STIP(endiorum) XV AN(norum) XXXX / DOMO BESSVS / H(ic) S(itus) EST VLP(ia) AVICVNTVS FAC(iendum) CVR(avit). Kora II. sz. első fele". Dacă datarea în prima jumătate a veacului II-lea este (evident, cum s-a relevat și mai sus) rezonabilă, sau chiar sigură, în schimb „lectura" din 1968 deteriorată în trei locuri („Ulpia" în loc de *Ulpius*, AVICVNTVS și omiterea cuvîntului HER) nu contribuie deloc la valorificarea justă, utilă a textului; deci se vede că rămîne mereu necesar

[9] Konrad Kraft, *Zur Rekrutierung der Alen und Kohorten an Rhein und Donau*, Bern, 1951, p. 146, nr. 251 „Ulp. Eptatralis — eq. — röm. Bürger — domo Bessus — Ulp. Aulucentus (eq.), röm. B(ürger). — Thraker. Alföldi, *Siebb*, p. 39, nr 1 auch zur Verbesserung der Lesung [!]. — Trajan: Schober, nr 101. Ende I. Jh.". — A. Mócsy, *Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen*, Budapest, 1959, p. 244, nr 10 „CIL, III 4378, vgl. Alföldi, Siebb, 39, 1. Ende des 1. Jhs. Ulpius Eptatralis domo Bessus, eq. ala I Contar. 40, stip. 15. Ulpius Aulucentus heres. — Thraker" etc.

[10] Lovas E., *Győri Szemle*, 9 (1958), 141; Burger A., *ArchÉrt*, 83, 1956, p. 194.

https://biblioteca-digitala.ro

a

b

Fig. 1 — Lespedea funerară a călărașului traco-roman Ulpius Eptatralis din Arrabona (Muz. Győr), CIL, III 4378; *a* fotografie (după *Arrabona*, 1968, 62—63, fig. 12), *b* desen.

controlul direct și permanent al lecturilor adoptate de unii eruditi chiar după o experiență . . . seculară și enorme achiziții în disciplina epigrafiei și în onomatologia antică. În sfîrșit, ultima publicație maghiară de prestigiu, *Die römischen Inschriften Ungarns*, vol. I, de L. Barkóczi și A. Mócsy, Budapest, 1972, nr 261, prezintă o fotografie a stelei funerare (pl. CXXI) și un desen schematic al textului, citînd CIL, III, 4378 și Arrabona, 10, 62, iar la comentar „*[E]ptatralis* A. Alföldi, Zu den Schicksalen . . . 39,6: *Auluc[e]ntus* Alföldi a.a.O."; pentru cei doi epigrafiști din 1972 nu exista — în sborul condeiului și-n graba tiparului — nici Dumont și Tomaschek, nici Mateescu ori Detschew, ci numai A. Alföldi, care nu știa decît de propria sa „descoperire" epigrafică la Győr („meine berechtigte Lesung"); dar nu era singura omisiune și eroare în recentul „corpus" maghiar al epigrafiei Pannoniei[11].

Fotografia destul de clară dată de Gabler și de Barkóczi—Mócsy permite un control cu verificarea în ultimă instanță a lecturii și prezentarea unui desen al textului *(fig. 1 b)*, lectură stabilită (sau „restabilită") de fapt — în ce privește antroponimele — încă la 1916 de G. G. Mateescu (supra, p. 104), la care s-ar putea adăugà eventual din partea noastră la început formula aproape nelipsită pe epitafe D(is) M(anibus), ce se va fi aflat ori în cîmpul reliefului (fragmentar; din cal și călăreț a ră-

[11] Numeroase lacune, erori de amănunt și de fond au fost arătate în analiza critică din *SCIVA*, XXV, 1974, p. 245—254.

https://biblioteca-digitala.ro

mas numai o parte din spate), ori mai curînd pe „arhitrava“ (listel) ce desparte acest registru de cîmpul inscripţiei:

[D(is) M(anibus)?]
VLP(ius) EPTATRALIS
EQ(ues) AL(ae) I CONTAR(iorum)
STIP(endiorum) XV, AN(norum) XXXX
D O M O B E S S V S
H(ic) S(itus) EST, VLP(ius)
A V L V C E N T V S
HER(es) FAC(iendum) CVR(avit).

Apare aici faţa curată şi corectă (probabil integrală) a textului epigrafic din Arrabona, al cărui „titular“ *Ulpius Eptatralis* călăreţ în ala Contariorum, ca şi moştenitorul său (camarad în aceeaşi unitate auxiliară şi foarte probabil compatriot sau chiar consătean din aceeaşi zonă a Munţilor Rodope ori de pe valea Mariţei-Hebrus) au primit deodată, la încorporare, numele gentiliciu şi cetăţenia romană din partea împăratului Ulpius Traianus.

Trecută prin „peripeţii“ cu rectificări utile dar şi cu unele mici deformări în condeiul unor eruditi, descoperită de cîteva ori de arheologi-epigrafişti (preocupaţi de probleme diverse ce pun materialul epigrafic, arheologic, istoria locală a provinciilor şi a imperiului în ansamblu), stela funerară a călăreţului Ulpius Eptatralis la Arrabona Pannoniei, „reabilitată“ definitiv numai prin fotografia din a. 1968 şi 1972, arată — cum s-a văzut — unele aspecte negative în aplicarea criteriilor de „critică a textelor epigrafice“ şi necesitatea de a fi revizuit direct ori după fotografii întreg materialul epigrafic şi gliptic privind pe vechii traci şi geto-daci. După asemenea vastă operaţie critică şi hermeneutică se va putea trece la regruparea integrală sistematică a documentelor lăsate de traco-daci în lumea greco-romană, mai ales în vastul imperiu al Romei; în atare sens, a fost făcut un început (pentru tracii balcanici suddunăreni), în ultimii ani chiar în centrul geografic al Traciei antice, la SERDICA (Sofia)[12]; început îmbucurător şi meritoriu, care va trebui continuat pînă la epuizarea materialului documentar şi a problemei. Asemenea culegere va ilustra pe deplin (adică în măsura îngăduită de limitele documentării actuale) răspîndirea, rosturile şi rolul important militar-politic, aportul social-economic, biologic şi cultural adus de acest mare popor indo-european[13], ale cărui resturi nu au dispărut integral şi fără urme nici în sens lingvistic (de o parte toponimia antică a zonelor traco-dace; de alta elementul lexical autohton, substratul limbii române, ca şi albaneza), dar nici în cel social-etnic şi biologic: părţi

[12] Alex. Fol, *Les Thraces dans l'empire romain d'occident (Ier—IIIe siècle)*, în *Godišnik Sofiiskija Universitet*, Filos.-istor. Fakultet, tom. LVIII, kniga III, Istorija, p. 299—309; LXII, III, 1968, p. 193—273.

[13] Mai ales în imperiul roman tîrziu şi începutul celui byzantin (sec. III—VII); cf. de ex. V. Beševliev, *Die Thraker im ausgehenden Altertum*, în *StCl*, III, 1961, p. 251—263; recenzia noastră critică, unele rectificări şi completări: *SCIV*, XIV, 1963, p. 475—479; *Dacia*, N.S., XIV, 1970, p. 411—418.

https://biblioteca-digitala.ro

considerabile din populația traco-dacică în majoritate dacă nu integral romanizate în vetrele lor străbune din Tracia, Moesia și Dacia carpatică s-au transmis (prin unele transformări și integrări) în compunerea unora din popoarele ce s-au constituit în Europa sud-estică și Peninsula Balcanică la începutul evului mediu, în primul rînd românii latinofoni și bulgarii slavofoni, foarte probabil în mare măsură chiar și albanezii[14].

I. I. RUSSU

DER GRABSTEIN DES REITERS ULPIUS EPTATRALIS

Die deutsche Fassung des Aufsatzes wird in der Festschrift für Professor V. Beševliev (Sofia) erscheinen.

[14] Cf. de ex. mai recent: I. I. Russu, *Die Sprache der Thrako-Daker*, p. 211—255; *Elemente autohtone în limba română. Substratul comun româno-albanez*, București, 1970, 269 p.

https://biblioteca-digitala.ro